

ЧОРТ

Найпопулярнішим персонажем української демонології є **чорт**. Етимологію цієї назви виводять від слів 'короткий', 'рубати, різати', 'той, що рие' та ін. Побутує й низка інших назв: *диявол, люцифер, біс, сатана, біда, мара, дідько, дітко, злий, лихий, лихач, ниланий, рогатий, куций, той, з ріжками; хвостатий, пунькатий, лукавий, нечистий, немитий, недобрий, нечиста сила, чорний, щезник; той, щез би; осинавець, пекун, він, той; тот, цураха му; тот, що у скалі; той, котрий ходит по шкалах; той, з каменів; моцейник; моци би не мав* — *най скаменіє; скаменіжник, не Боже* та ін. Ситуативно слово *чорт* має й інші відповідники: нерідко замість *чорт його знає* кажуть *коршун його зна* чи *смола його знає*. Безпосередньо співвідносне з чортом і поняття *ляку*. Персоніфікований ляк називають *лякайло, лякаха, лякачка, ляканка, лекавка, лякач, племета, маняка*. Нерідко ж просто кажуть, що *лякав нечистий, чорт*.

Вірування українців, пов'язані з чортом, свого часу змістовно проілюстрували провідні українські етнографи Павло Чубинський⁴³, Василь Милорадович⁴⁴, Георгій Булашев⁴⁵, Володимир Шухевич⁴⁶, Володимир Гнатюк⁴⁷ та ін. Окремі розвідки про цього персонажа належать перу відомих російських етнолінгвістів Нікіти Толстого⁴⁸ й Людмили Виноградової⁴⁹. Продовжують побутувати уявлення про чорта й сьогодні.

Дослідники слушно зауважують, що як узагальнене поняття «нечистої сили» чорт може замінювати майже всіх інших демонічних істот. Незважаючи на суттєві напорування народнохристиянської світоглядної моделі, певні його ознаки, вочевидь, належать до найархаїчніших пластів слов'янської демонології, пов'язаних з уявленнями про потойбічне існування душ та зоолатричними віруваннями. У «давності» персонажа переконує й те, що образ чорта в демонологічних уявленнях українців доволі розмитий і як самостійний персонаж у сюжетних текстах фігурує порівняно рідко. Переважно «нечиста сила» присутня в них як щось загальне, неіндивідуалізоване. Усе ж побутують і тексти, для яких образ чорта є ключовим.

Як можна судити з розповідей, чорта уявляють схожим на людину, проте чорну, оброслу шерстю, з рильцем, хвостом, рогами, тваринно вивернутими колінами,

Свою біду люди нерідко схильні розглядати як вплив чорта. «Попалася чортові в зуби, бо все горе та біда», — охарактеризувала своє життя одна з жінок. Натомість про тих людей, котрі гарно живуть між собою, кажуть, що в них «Бог у хаті живе».

Часто вважають, що чорт, схоже, як і ангел, завжди перебуває біля людини й чекає слухної миті, щоб «підкусити» її на щось зле. Тоді він задоволений: «У кожній хаті щось є, тільки не замічають, — нечиста сила. Приходить чоловік, а той чорт каже: «А ти ж, Ленка, не мовчи і зараз що-небудь чоловіку кажи...» Та щось-небудь сказала, а той чорт до чоловіка: «А ти ж таке скажи що-небудь жонці, ану, подкавіруй що-небудь». Вони б'юця, а вон регоче»⁵⁵.

Описане вірування спричинилося до уявлень про худого й товстого чортів: «То, бачте, є їх два сорти: один худий, а один товстий. То товстий на худого каже: «Чо ти такий худий?» А вон каже: «Мене ніхто, скільки живу в хати, ніхто ніколи раз не спомине. То я худий». А той гладкий: «А мене, — каже, — раз по разу вшпаниають, і я товстий»⁵⁶.

Трапляються відомості про сімейність чортів: «То казали — Головата Йовга летит! А чи це та правда була? То жонка його, чорта, чи шо»⁵⁷. У лайливих виразах згадують чортових матір та батька: «на чорту мати воно здалося», «йди к чорту мати», «зв'язатися чорти батька з ким» та ін.

Людську дитину чорти нібито могли обміняти на свою — так званого обмінника. Така дитина була потворна, постійно лише кричала та їла. Тому матері з дитиною було заборонено стояти на межі, бо «злий пройде обмінеє»:

— «Я взяла троє дітей з собою в поле, ну вони маленькі ще такі були, я взяла їх на межі пулужила. А тут йде одна старенька бабця і каже до мене: «Ти, а нашо ти дітей пулужила на межі?» А я кажу: «А шо, не мона?» — «Ні, — каже. — То тіко по межах чорти гоняця. То я вже й своїм дітям кажу»⁵⁸.

— «То русказувала мені баба сєє, шо одна жінка пішла жито жети і поставила дитину на межі. Приходить давати грудь — та й вже не така дитина. Вже від гиниший, всьо — перемінилася дитинка. Та й вона — і до батюшок возили її... та хто то наравдив її, шо взяти три чи то дванадцять прутиков з овсєки, тих, шо за рік вирости, і бити — не шкодувати, шо воно плаче, — хай плаче — бий, і всьо. І на встатному прутикові, каже, обмінемо назад»⁵⁹.

У більшості випадків сприйняття чорта в уявленнях українців суттєво відрізняється від західноєвропейського зразка. Воно побутово-приземлене: чорт — насамперед не злий демон, а демон-невдаха. Він має розвинену уяву, проте позбавлений здатності раціонально її використати. Зокрема, чорт створив ватру, хату, віз тощо, проте лише Богові дано вдосконалити це тим останнім штрихом, який робить річ ужитковою й потрібною людині.

Важливою є участь чорта й у творенні людини, але водночас вона зводиться або до невдалих спроб, або до псування сотвореного Богом (як-от пуп як слід від пальця цікавого чорта). Чортові завдячують також створенням негативних в уявленнях селян речей: горілки, тютюну, скель, проваль та ін.; він причетний до того, що вогонь димить, що людина хворіє тощо.

Нерідко чорт стає героєм і водночас жертвою анекдотичних ситуацій. Зокрема, популярним в Україні є сюжет про те, як жінка дурить чорта: «Чоловік поїхав в лес,

ну й давай дрова рубать. Да хоче пня пересягнути, а там голляка торчала. Ну, да й за яйце зачепівс да й говорить: «Ах! Чорт би вас забрав!» Только сказав — одо чорт. Каже: «То шо, продаєш?» — «Продаю». — «А за сколько?» — «Давай, — каже, — ну, так, як на тії гроші, мільйон». Той дає йому мільйон: «Коли?» — «Да прийдеш через недельку». — «Добре, підходить». Чоловік приїжджає з лісу, довольний день, другий, а на третій зажурився. А жінка підходить да й говорить: «Чоловіче, чого ти зажурився?» А вон говорить: «Е-е-е, жінко, вже я не твій. Вже оно так буду: не чоловік, не жєницина». — «А почему?» — «Я чортові яйца продав». Вона каже: «Хо-о-о, а коли він прийде?» Каже — прийде в суботу. — «Хе-е-е! Чоловіче, я не таких обманювала, а чорта тим болєе обману». Приходить субота, жінка каже так: «Чоловіче, одівай мою одежину, зав'язуй хустину на вочі і ставай коло печі, а я — твою і пойду молотить у ток». Чоловік там коло печі горщиками тарабаниць, коли — чорт у хату: «Жінко, а де ваш чоловік?» — «У току молотить. А чого?» — «Да мені він треба, він же мені яйца продав». — «Да йди до нього, я не знаю...» Той приходить: «Ну, — ка', — то шо? Оддавай яйца». А вон говорить: «Да ти шо? Вже ж такий чорт приходив, як ти. Да то не ти був?» — «Ні! (А в його жінки якраз місячка була.) Да неправда!» — «Да подівись: тільки дїрка осталась і кров тече»... Скидає штани, стає раком. Як подивився чорт: «О, — говорить, — хто ж то був? То мій брат, наверно, пудслухав, як ти продавав мені яйца, да прийшов да забрав». Оттак жінка обманула чорта»⁶⁰.

Іноді чорт виявляється не таким простакуватим. Якщо з ним не розрахуватися, то вся його допомога зведеться нанівець: «Колись чоловік іде, да каже: «Хай би чурт помуг снопув наносить мені у клуню». А чорт іде ззаду да каже: «Поможу, поможу». А той чоловік же ж не бачить його, бо воно ж невідіме. Як вун приходить уранці до клуні — повна клуня снопув. Наносив чорт. На другу нуч приходить: «То заплати мні, я ж тобі наносив снопув». А той ка': «Ну шо я тобі заплачу?» А той: «Ну як шо? Я тобі трудивса, то ти мні заплати. Давай, шо в тебе є». А той ка': «Нема в мене нічого, я тобі не заплачу». Ну, той забравса чорт та й пушов. А чоловік того дня не пошов в клуню. На другий день треба вже йти в клуню. Як він приходить — повна клуня голля. Чорт наносив»⁶¹.

Колоритною є відома оповідка про те, як чоловік попик чорта. В одному з таких текстів звучить слово «пєку» як імовірний каламбур зі словами «пекло», «пекельник»:

— «Один дядько пас коні. На патичок насадив сало і жарив собі на огне. Воно прийшло в шляпі. Настригнуло жабу і давай тоже жарить. І говорить: «Ти їси, і я їм!» Так не по-человечески говорить, знаєш. А той дядько взяв голововику да тако наодмах як дав... «А-а-а!» — закричало на весь лес. — Догадавса! Іще бий!» А дядько його не вдарив. А еслі б вдарив його другий раз, воно б його рознесло. А после: «А-а-а! Догадавса!» — і вихор знявса і полетєв»⁶².

— «Нанизав сала, тако прутик із берези вирізав. Тіки із берези, то нічим ни вуняє. Та й пече кувалок. Статок (худобу — В. Г.) пасе мо' то так. Пече. А він прийшов. Сів. І наткнув жебу собі на ломаку. І тоже пече: «Ти пєку, і я пєку, ти пєку, і я пєку». Ну а той хазяїн вже напик те сало добре, та як мазнув його тим салом — то так закрутило, і нічого не всталось»⁶³.

— «Косили сіно, і дядько встався ночувати. Він зробив будочку і собі став... Вже дванадцять годин, косив пізно, — і він розложив вогніще, сковородку взєв (вже він

